

Istentisztelet 2.0

*A jelenlét kérdése és való(di)sága és a virtuális istentisztelet**

■ HAFENSCHER KÁROLY

Evangelikus Hittudományi Egyetem
nyugalmazott evangélikus lelkész, professor emeritus
E-mail: hafo@lutheran.hu

DOI: 10.61894/LP.2025.100.6.3

- A 20–21. század fordulóján felgyorsult elektronikus fejlődés, amely átjárta a mindennapokat, megjelent az egyház életében is. A pandémia időszaka pedig – kényszerből – felfejlesztette azokat a kommunikációs eszközöket, amelyek az elszigetelt közösségi életben hatékonyak bizonyultak. A bezárt templomok idején az online istentisztelet számos olyan teológiai kérdést vetett fel, amely a járvány megszűnése után is releváns maradt. A dolgozat ebből az aspektusból foglalkozik a virtuális valóság, a virtuális térben való egyházi megjelenés, az emberi és isteni valóságos jelenlét kérdéseivel. Olyan korszakváltást él meg a világ s benne az egyház, amely páratlan a történelemben. Ennek lehetőségei és veszélyei készítetik az egyházat arra, hogy a virtuális térben való imádság, igehirdetés és liturgia kérdéseire választ adjon.

Kulcsszavak: korszakváltás / virtuális tér / digitális teológia / valóságos jelenlét / online istentisztelet

Bevezető gondolatok

Egy témát járok körbe több oldalról, így hát sokszor – ismétlésnek tűnő módon – újra meg újra ugyanoda térek majd vissza. A téma kikerülhetetlen, hiszen az élet minden területét átjárja. Ez pedig a digitalizáció, amely megjelent a gazdaságban, az állami életben, a vallásban, a kultúrában, a mindennapokban, de még az ünnepekben is. A keresztény ünnepekben is (BECK–NORD–VALENTIN 2021, 9. o.).

A technológiai fejlődés az elektronikus világ megjelenésének a következménye, a digitális világ vívmánya vagy átka, a pandémia hozta szükségmegoldás? Liturgia a virtuális térben. Akár közvetítésként (ezt már a rádió és a televízió közel egy évszázadon át kikísérletezte), akár a kimondottan új, „közösségi médiumra” adaptált műfajként. Istentisztelet (vagy liturgia) 2.0.

„Olyan jó, hogy a távolságot áthidalták, s bár lakhelyemen elmentem templomba, de még egy kicsit részese lehettem a pannonthalmi konventmisének is, a bakonybéli vesperásnak, a Deák téri istentiszteletnek meg a westminsteri liturgiának. Nem csak nézője, de egy kicsit együtt ünneplője. S ha be-

* A 2024. augusztus 12–14. között megrendezett Pannonthalmi liturgikus napok alkalmával elhangzott előadás kibővített, szerkesztett változata.

teg vagyok, vagy más akadályoz, akkor sem szakadok el a keresztény közösség ünneplésétől. Be tudok kapcsolódni. Részesévé tudok válni. Ez számomra nem pótszer, hanem a gazdagodás és egyben a keresztény egység megélésének a lehetősége” – fogalmazta meg egy evangélikus lelkész. Nem pótolja a valódit, nem adja meg a lényegét, de ad valamit, ami jóval több, mint pótszer.

„A szentmise internetes közvetítése vagy a televízióban való sugárzása azért, hogy az emberek világszerte nézhessék, ahhoz hasonló fürtelem, mint ha éhező embereknek mutatnánk videót ebédjüket fogyasztó emberekről”¹ – véli egy jezsuita atya a *Zarándok.ma* internetes oldalon. Ezért be is kellene tiltani minden ilyen közvetítést. Így folytatja: „A szentmiseáldozat videós megtapasztalásának lehet értéke, ha az emberekben éhséget kelt a valódi dologra, de a templomban való megjelenés alternatívájaként ez nem más, mint az egyházi megfelelője annak, mintha egy főzőcsatornával helyettesítenénk a családi vagy baráti vacsorát. Itt az ideje, hogy az Egyház felszólítsa a papokat arra, hogy hagyják abba a szentmise internetes közvetítését.” Kemény szavak ezek a jezsuita atya részéről, de ugyanúgy megfontolandók, mint a felhőtlen lelkesedés mondatai.

Felütésként még egy visszautalás a pandémia – sokak számára már feledésbe merült – nehéz időszakára. Izgalmas kihívás volt, amikor a teljes lakosság számára karantént rendeltek el. Mit tesz az egyház? Még soha nem volt ilyen, hogy általánosan be kellett zárni a templomkapukat. Nem lehetett találkozni, közösségi alkalmakat tartani, együtt ünnepelni. Zárt (szerzetesi) közösségek élhettek csupán a maguk liturgikus életét, de a világi papság nem misézhetett az egyházközség tagjaival, a hívek nem mehettek misét látogatni és áldozni, az evangélikusok nem tudtak részt venni az istentiszteleten, a reformátusok nem hallgathattak igét. Az otthoni, családi hitélet – ha volt ilyen – zajlott imádsággal, igeolvasással.

Mindhárom felekezet másként „oldotta meg” az átmeneti időt. A római egyház miseközvetítéset tartott és tanulta-gyakorolta a lelki áldozás fogalmát (emlékszünk, ehhez volt megfelelő imaformula); a reformátusok távúrvacsorát engedélyeztek a televízióban megjelenő lelkipásztor szavai nyomán; az evangélikusok pedig úrvacsorai böjtöt hirdettek, de sokféle közösségi médiumban kínáltak imádságot, áhítatprogramokat. S amikor vége lett a pandémiának, megmaradtak a katolikus miseközvetítések, a médiában elérhető maradt sok református igehirdetés (az egyik doktoranduszom jelenleg ezeket dolgozza fel), az evangélikus közösségek is kitétték a közösségi média felületeire az igehirdetéseiket, de a közös kelyhes úrvacsora alig tért vissza, megmaradtak a „másfél szín alatti áldozásnál”, az „intinctionál”, s még minden egyes eukharisztianál hiányérzete van a fél évezreden át két szín alatt kommunikáló lutheránusoknak.

Istennek hála, már nem a pandémia idejét éljük, de a téma – még élesebb felvetésekkel és tartós hatáskövetkezményekkel – itt van és megkerülhetetlen. Istentisztelet 2.0. A tér nem csak kitágult és átalakult azzal, hogy a virtuális tér meghatározóvá vált.

Amikor az imádság teréről, a liturgikus térről gondolkodunk, nem tudjuk kikerülni a virtuális tér fogalmát, s ha nem is hisszük és nem gondoljuk, hogy a liturgia valóságos terét kiválthatja a virtuális tér, nem gondolhatjuk azt sem, hogy a digitalizáció és a digitális kommunikáció nincs hatással a digitális kor emberének ünneplésére. Mit jelent ez a változás, hogyan kell biblikus keresztény módon, hittel reagálnunk az új helyzetre? (BECK–NORD–VALENTIN 2021, 9–10. o.) Létezik e teológiailag megalapozottan az, amit a világ így nevez: a digitalizáció kultúrája? (Uo. 11., 21–31. o.)

¹ <https://zarandok.ma/be-kellene-tiltani-a-szentmise-internetes-kozvetiteset-veli-egy-jezsuita-nya/>.

Korszakváltás

A világ s benne az emberiség történetének talán legnagyobb korszakváltását éljük meg a digitalizáció megjelenésével, mi több, betörésével. Minden megváltozott. Nem csak technikai értelemben. Lelki értelemben is. Az eddig megszokott életformánk, megélt énünk és gyakorolt létezésünk van átalakulóban. A közösségeink változnak meg. A gondolkodásmódunkat formálja (vagy torzítja). A képességeinket írja át. Igaz ez a kommunikációban, a munkában, az ünneplésben, a szokásainkban, a viselkedésünkben.

Az alapvető kérdés az, amit Volker Jung² vetett fel öt évvel ezelőtt: hogyan maradhat az ember digitálisan is ember (JUNG 2018, 32. o.)? Digitálisan is embernek megmaradni nem könnyű feladat. Minden megváltozott. Másként kommunikálunk – egymás között, a személyes kapcsolatokban és a társadalmi vonatkozásokban is. Másként tájékozódunk. Új prioritások fogalmazódnak meg. Újfajta és nagyon erős függőség alakult ki a digitális eszközöktől és azok szolgáltatásaitól. Más lett az időérzékünk és időbeosztásunk, más lett a térérzésünk és -értelmezésünk – s ez kihat az ünneplésünkre is. Újak a kísértések is: az információk széles körű elérhetősége miatt a mindentudás vélelme, a technikai lehetőségek terén a mindenhatóság érzése, a virtuális tér okán pedig a mindenütt jelenvalóság hamis tudata. Micsoda kísértés! Csupa-csupa isteni attribútum, amelyet az ember magáénak gondol ebben az új korszakban – becsapva és zsákutcába lavírozva önmagát.

A korszakváltást az egyház sem kerülte el. A digitalitás térnyerése ekkleziológiai következményekkel jár (BECK–NORD–VALENTIN 2021, 13. o.). Az egyház lényegéhez tartozik – teológiailag és szervezetiileg is – a kommunikáció. A kommunikáció ilyen mérvű változása teljes átalakulást követel az egyházban is. Akkor is, ha ezt még nem vesszük elég komolyan – hiszen „az Isten malmait” lassan örölnék, hát még az egyházé.

Nemzedékváltás

A korszakváltás egyben nemzedékváltással jár. A Z generáció az ezredforduló környékén született 1997–2010 között. Azóta már újabb generáció is helyet kér magának a felnőtt világban, az alfa generáció. A nemzedékváltás gyökeresen új helyzetet teremtett. Az első „globális nemzedék” és a bennszülöttek már másként viszonyulnak a világhoz, mint azok, akik a digitális világot s a vele járó technológiát és kérdéseket már többnyire felnőttként próbálgatták, tanulgatták. Olyan helyzeti előny ez – bizonyos szempontból –, amely korábbi korosztályok számára behozhatatlan. A Z generáció és utódaik már természetes közegükként élik meg a digitális világot, más a valósághoz való viszonyuk, más a realitásérzékelésük, a kérdésfelvetésük és a megoldáskészletük. Mindehhez még hozzájön, hogy az alfa generáció már a mesterséges intelligencia megjelenését is a mindennapok részeként éli meg, s ez nemcsak a robotizálódásban, hanem sokkal inkább az életszervezési, sőt világlátási kérdésekben is befolyásoló tényező.

Az alapvető kérdés (ahogy a 8. zsoltár is felveti) – amely befolyásolja az egyén és a közösség ünneplését, lelki életét és hitből fakadó gondolkodását –, hogy *kicsoda az ember*. Fogasztó, hallgató, néző, résztvevő, imádkozó? Mindezek együttese vagy még ennél is több, s ha több, akkor hogyan fogalmazható meg ez 21. századi módon? Három vonatkozást ki kell emelnünk akkor, amikor a virtuális térben való mozgásról, adott esetben istentiszteletről beszélünk. Az ember *homo orans*, *homo ludens* és *homo festivus*. (És nem csak *homo technicus* és nem is csupán *homo sapiens*!)

² A Hessen-Nassauai Tartományi Evangélikus Egyház egyházelnöke.

Az új nemzedék kommunikációja már jelentős részben digitális kommunikáció. Christian Danz bécsi szisztematikus teológus szerint a keresztény vallás olyan, mint Jézus Krisztus médiamegjelenése („médiateste”). Így a hagyományos és klasszikus *media salutis* – az Írás, az ige, a szentségek és az istentisztelet – helyére aktuálisan az elektronikus kommunikáció lép. Elméletével arra alapoz, hogy a Szentlélek maga is eszközzé vált, és hallatlan gazdag eszköztárat működtet a hit kommunikációjában (DANZ 2021).

Hol vagyok én, ha képernyő előtt ülök?

„Hol vagyok én, ha a képernyő előtt ülök?” Ezzel a címmel jelent meg Dietrich Sagert tanulmánykötete, amely a témát liturgiaesztétikai vizsgálatnak veti alá. A festészettől a filmekben át egészen a mai médiumokban megjelenített terekig vizsgálja, hogy a központi figurák mögött húzódó személyek, terek és környezet sokszor mi mindent elárulnak. Néha többet, mint a központi figurák. Hogyan értelmezzük és ragadjuk meg mindazt, ami a képernyőn eléünk kerül? A valóság teljességéért vagy a teljes valóság részekéért? Amit látunk és hallunk, az mindent átad, ami nekünk szól, vagy csak a valóság egy nagyon korlátozott részét? Az istentisztelet szent élménye mennyiben hasonlítható a képernyőn látható és közvetíthető élményekhez? Elegendőnek éljük-e meg, amit látunk és hallunk a képernyőn, vagy tudatosan tisztában vagyunk azzal, hogy az lényege szerint csak részinformáció és részélmény, esetleg csupán gyenge másolata és pótléka a teljesnek?

Akik készítik az adást, kivetítenek (projektálnak). Ki és mit vetít ki? Könnyen rávágjuk istentisztelet-közvetítéskor, hogy az egyház imádságát és ünneplését, azaz Krisztus egyházának életmegnyilvánulását, amiben benne van maga az Úr. Mindez igaz lehet, de ne feledjük – s ezt most ne vegyük manipulálásnak –: az, hogy a közvetítés milyen szűrőkön megy át, a képernyő mit mutat meg (és mit nem), a kamera mire fókuszál, a hang milyen szinten adja vissza az eredetit, a rendező és a vágó hogyan illeszt, irányít, emel ki, a lényegét jelentősen befolyásolhatja (vö. SAGERT 2022, 70–71. o.). És persze az, hogy a közreműködő, az alkotó önmagát adja (ez persze lehet pozitív és negatív is), vagy van olyan alázatos, hogy hátralép – legalább annyit, amennyit a műfaj megenged.

Álmok világa, reménységek világa, a valóság tükrözése, kibővített valóság, önálló világrész – mi minden jelenik meg a képernyőn? És milyen céllal? Hogy ábrázoljon, hogy irányítson, átalakítson, hogy elvarázsoljon, hogy kimozdítsa önmagunkból, hogy segítsen magunkra találni...? És ki akar mozdítani, feltölteni vagy váltót állítani az életünkben, ki áll a háttérben mint tartalomkészítő, a valóságot át- és megformáló, éleslátást hozó vagy az éles képet tompító szándékkal? Megannyi kérdés, amellyel foglalkoznunk kell általában, de minden egyes virtuális eseménnyel kapcsolatban is.

Számolunk-e a visszahatással? Azzal, amit Georges DIDI-HUBERMANN könyve címében megfogalmaz: „Amit nézünk, az néz minket.” (1999) Ez éppen úgy jelentheti a tartalmi visszahatást, mint az ilyen-olyan kémlelő benézést. (Ne gondoljuk, hogy „kütyüünk” bármelyikéről nem tud benézni a jelképes vagy valóságos Big Brother...) A kommunikáció kétirányú – ezzel számolni kell minden képernyő elő ülő embernek.

A képernyő ablak a számunkra. Ott ülünk előtte, és betekintünk (?) vagy kitekintünk egy világba. De hiszen ez nem új! A művészet világán belül a szakrális művészetek időtlen idők óta élnek ezzel a lehetőséggel és médiummal. Csak egyetlen vonatkozás a számtalan közül: a keleti kereszténység minden egyes ikonja és a templomok ikonosztázának egésze ablak. Ablak a mennyei valóságra.³

³ Ezért tűnik el az ikonábrázolásból a térbeli ábrázolás – hiszen a mennyei világban más dimenziók vannak. Ott nem a tér és az idő határoz meg minket.

A kép egy másik nyílászáróval is folytatható: ajtó. Amelyen kilépünk és belépünk. Ami határt jelent két valóság között. Ami nyitott vagy zárt voltával meghatározó az életünkben. Elvlaszt és összeköt. Megnyílik és bezár. S akkor már ott az evangéliumi mondat Jézus Urunk szájából: „Én vagyok az ajtó.” Ez sem maradhat el, amikor a képernyő lényegéről, funkciójáról, működéséről és küldetéséről gondolkodunk. Szűkítve a kört, amikor az imádság teréről és térelválasztóiról elmélkedünk: egy tágas tér van – amelyre Isten állított minket a zsoltáros szerint⁴ –, vagy többféle térről kell beszélnünk, köztük a virtuális térről s annak valós voltáról?

A képernyő előtt ülve nézünk valamit, vagy benne vagyunk valamiben? A liturgikus közvetítés szempontjából így tehetjük fel a kérdést: nézők vagy résztvevők vagyunk a képernyőn látható istentiszteleten? (Az már csak ennek következménye, hogy közel vagy távol vagyok ahhoz, ami ott zajlik, tartom a távolságot, vagy dolgozom azon, hogy közelebb kerüljek.) S még egy kérdés. A virtuális esemény – most beszéljünk virtuális istentiszteletről – előszobájává válik-e a személyes találkozásnak, vagy beéri az érintett a pótszerfunkcióval: nem jutott hozzá az igazihoz, hát megelégszik ezzel? Vágyik-e a fizikai valóságra, vagy igénytelenségből, a lehetőség hiányából vagy más okból nem kíván többet?

A húsvéti evangélium több szempontból is meghatározza a témához való viszonyulásunkat. Az evangélista megjegyzése, hogy ti. a tanítvány benézett az üres sírba, látott, és hitt, továbbgondolandó a képernyő előtt ülve. Mit is jelent ez: látott, és hitt? Ott, egykor a tanítvány egy üres sírt, összegöngyölt, összehajtott lepedőket látott, és hitt. Itt egy képernyő mutatta eseményt lát – és hihet, hisz?

Jelenlét

A jelenlét kérdését az egyházban, a teológiában többnyire Isten és Isten Fia oldaláról szoktuk feszegetni. Amikor az 1980-as évek elején először tartottak lelkeszek előtt a számítástechnika, a digitalizáció és a jövőkép kapcsolatáról szóló előadást, elhangzott az a fontos mondat, hogy a tér fogalmát éveken belül újra át kell gondolni és újra kell fogalmazni teológiai szempontból is.

Azóta majd fél évszázad telt el, s lám, küzdünk egy egészen más, teológiailag értékelendő térfogalommal, mégpedig azzal, hogy a virtuális tér mennyire tér el a valós tértől. Mennyiben valódi, mennyiben más, mennyiben hat ránk? A virtuális tér 2024-ben már életünk meghatározó része, és kulcskérdés, hogy milyen mértékben, milyen minőségben és milyen céllal vagyunk benne jelen. A virtuális jelenlét egyenértékű-e a valós jelenléttel az emberi oldalon? Lehet-e olyan kommunikációt folytatni, lehet-e olyan élményekre és tapasztalatokra szert tenni s lehet-e olyan módon a többi jelenlévővel kapcsolatban lenni, mint a valóságosnak mondott térben? Mennyiben kevesebb, mennyiben más, esetleg mennyivel több a virtuális tér lehetősége? S ez – mint az élet minden területére – az ember, ezáltal pedig az egyház ünneplésére, hitéletére, cselekvési (mozgás-) terére is érvényes. Első válaszként csupán ennyi: nem több, nem kevesebb, hanem hasonlóknak tűnik, de lényege szerint más. De azért, mert virtuális, tehát a korábbi térérzékeléssel nem definiálható, még létezik, sőt egyre inkább valóságosnak érezzük. Ha pedig így van, akkor a teológiának értékelnie kell, s ahelyett, hogy homokba dugnánk a fejünket, és nem foglalkoznánk vele, érdemben választ kell adni a még mindig aránytalanul növekvő kérdésekre. Az az aktuális (soron következő) nemzedékváltás, amely már az alfa generációt hozza pozícióba, számonkéri tőlünk ezt, s a generációk közti szakadék – ezen a téren is – veszélyes lehet. Ők már a digitális világban nőttek fel, amelynek részben (olykor többnyire) a virtuális tér a cselekvés- és mozgástere.

⁴ Számos zsoltárban olvassunk arról a személyes vallomásról, hogy „tágas térre állítottál engem”: Zsolt 18,20; 31,9; 118,5.

A virtuális tér olyan valóság, amelynek megtapasztalásához, használatához a kereszténységnek tudatos hozzáállásra van szüksége (sodródás helyett). Ezen a téren pedig az egyik leggyorsabban megválaszolandó kérdés, hogy liturgikus szempontból – az egyház alapvető életmegnyilvánulásáról beszélünk – mennyire valós a virtuális tér, s lehet-e befogadója nemcsak az ember–ember kapcsolatnak, hanem az Isten és ember közötti találkozásnak.

Az *Alternatív gazdasági lexikon* a következő meghatározást adja:

„A *virtuális tér* olyan kommunikációs és interakciós környezet, amely a valóságból átemelt mintázatok alapján széles körű és hosszú távú cselekvési lehetőséget biztosít több egyed számára. A virtuális tér és hibrid tér kiszélesíti a cselekvési és kommunikációs lehetőségeket, közösségi térként használható. Itt biológiai és élőlények, a valóság fizikája csak közvetve és áttételesen jelennek meg.”⁵

A virtuális eredeti jelentése a *Lexiq.hu* szerint: látszólagos, nem valódi, csak elméletben, lehetőségként létező.⁶ Várható, vélhető, benne rejlő, lappangó, álvalóság – egészítik ki a kifejezést másként fordítók. Ehhez képest sokat foglalkozik vele korunk embere. Látszatvilágban akarunk élni, menekülünk attól, ami valódi, csak elméletben foglalkozunk a dolgokkal, csak a lehetőségek álomvilágában barangolunk? Ez a gyakorlati materializmus és fogyasztói társadalom korában már-már ellentmondásosnak tűnik.

Mi történik a képernyőn?

Mi történik a képernyőn: valóság vagy csak annak utánzata, netán csalfa mása?

Megjelenítés vagy jelenvalóvá tétel? Az emlékezés a keresztény életben és kiemelten a liturgiában a jelenvalóvá tételt jelenti. „...*ezt cselekedjétek az én emlékezetemre!*” De ha ez nem közvetlen emlékezés, hanem az emlékezésről való tudósítás hang és látvány formájában, akkor vajon jelenvalóvá lesz az egykori esemény? Teológus módon kérdezve: megtörténik-e a *transsubstantiatio* vagy a lutheránusnak gondolt *consubstantiatio*, hogy Jézus jelenléte és szava, a *verba testamenti* teszi valósággá a szentséget? Továbbmegyek – mert a kérdés elsődlegesen nem az, hogy Jézus test szerinti jelenlétének mi az útja és módja, hanem az, hogy mi az eredménye. Valóságosan: a *praesentia realis* teljes értelmében. Nem jelképesen, nem gondolatban, nem lelki élményben, hanem ízlelhető, kóstolható, megrágható módon.⁷

Természetesen ez a téma messze vezet abban az értelemben, hogy az evangélikus igeteológiának a lényegét is végig kell gondolnunk. Azt, hogy valójában mi is az ige. Tanítás? Szent gondolatok? Az bibliai ige alapos magyarázata? A megszólaló tanúságtétele? Bizonyára ezek a komponensek is szerepet játszanak a prédikációban, amelynek a legmegfelelőbb szakkifejezése: igehirdetés. Isten embe- re nem a magáét mondja, hanem Isten szavát hirdeti meg. S az a döbbenetes jézusi ígéret: „*aki titeket hallgat, engem hallgat*” – kapcsolódva a Pál apostoli mondatokkal: „*a hit hallásból van, a hallás pedig az igehirdetés által*” és „*tetszett Istennek, hogy az igehirdetés bolondsága által üdvözítsen*” – arról beszél, hogy minden igehirdetésben, ha az valóban az, ami, *Jézus van jelen*. Ő szólt. Ezért hatalmas a lehetősége és felelőssége minden igehirdetőnek, hogy hagyja abba a saját ötletelését, és hirdesse az evangé-

⁵ https://alternativgazdasag.fandom.com/wiki/Virtuális_tér. (Megtekintés: 2024. július 29.)

⁶ <https://lexiq.hu/virtualis>.

⁷ Ahogy Luther a *Kis káté*ban írja, Krisztus valóságos, megrágható teste.

liumot, azaz: engedje Jézust szóhoz jutni. Mert ebben a folyamatban – s ez egyáltalán nem megalázó – mi csak eszközök vagyunk. Médiumok, együtt: a média. Eszközei a szavával teremthető Istennek. S ha ezt a médiumokban tesszük: televízióban, rádióban, közösségi médiában?

Az elektronikus médiában zajló igehirdetés műfajidegen, vagy éppenséggel a műfajhoz tartozó újabb eszköz használatba vétele, ahol az igehirdető zsidónak zsidóvá, görögnek göröggé, erőtlennek erőtlenné⁸ stb., a virtuális térben mozgóknak pedig az ő nyelvükön valósággá akar válni. Mind ezt az evangéliumért, annak továbbadásáért tette.⁹

Nemcsak a digitalizáció és az online tér állítja kihívások elé az egyházat, de már a mesterséges intelligencia (MI) is a kertek alatt ólálkodik.¹⁰ Sokféle vonatkozását kellene érintenünk – nemcsak általános teológiai, hanem konkrét értelemben is.

Virtuális valóság

Virtual reality – azt jelenti szó szerint, hogy 'virtuális, látszólatos valóság', 'élethűség'. Mi a valóság? Ki teremti, alkotja, hozza létre és tartja fenn a valóságot? S az a valóság ideiglenes, labilis vagy netán végső, az örök valóság?

Ősi emberi vágy válik valóra a virtuális valóság megjelenésével, vagy csak képzeljük azt, ami vágyunk tárgya? Valóban ősi kísérletezés: létrehozni egy képzelt világot – már a barlangrajzokban találkozzunk ilyesmivel, majd a görög kultúrában a legkülönbözőbb ábrázolásmódok próbálnak emberfeletti vagy az emberi valóságtól távol álló, de vágyott környezetet létrehozni. Az álmokat formákba öntötték s kiszínezték az olimposzi istenek hegyét – halhatatlansággal, idő nélküliséggel, mindenütt jelenvalósággal. Nem ez volt a valóság, de olyasvalami volt. Kiszínezhető, megálmodható... Ma, egészen más színvonalon, no meg a mindent hasznosságban mérő, anyagi érdekeltségű motivációval gyártja az ember a látszatvalóságot. A valóságnak ugyanis törvényei vannak, amelyeket emberként nem befolyásolhatunk, kényünk-kedvünk szerint nem formálhatunk, ám a virtuális valóságot magunk teremthetjük, a magunk érdekei s így a magunk szabályai, törvényei szerint.

Seele digital címmel jelent meg a katolikus Pustet Verlag gondozásában egy hallatlanul izgalmas kötet. Nemcsak arról szól, hogy az ember hogyan próbálkozik a halandóság legyőzésével, és hogyan törekszik a lélek digitális halhatatlanságára, s találkozik közben a posztumán egzisztencia ügyével (JANSEN–KLEIN 2022, 9. o.; 69. kk.), hanem arról is, hogyan kísérli meg kiteljesíteni az életét a számítógépek világával, s gondolja azt, hogy csupán idő kérdése, és mindez sikerülni fog – s akkor, ahogy a ateista izraeli sztártörténész írja: az ember *homo Deus* lesz (HARARI 2022). Micsoda áthallások a bábéli toronyépítés történetéből! Az örök élet és az üdvösség reményességét elveszített ember pótcselekvése lenne ez?

⁸ „Mindenkinek szolgájává lettem, hogy minél többeket megnyerjek. A zsidóknak olyanná lettem, mint aki zsidó, hogy megnyerjem a zsidókat; a törvény uralma alatt levőknek, mint a törvény uralma alatt levő – pedig én magam nem vagyok a törvény uralma alatt –, hogy megnyerjem a törvény uralma alatt levőket. A törvény nélkülieknek olyanná lettem, mint aki törvény nélküli – pedig nem vagyok Isten törvénye nélkül, hanem Krisztus törvénye szerint élek –, hogy megnyerjem a törvény nélkülieket. Az erőtlennek erőtlenné lettem, hogy megnyerjem az erőtlenekeket: mindenkinek mindenné lettem, hogy mindenképpen megmentsek némelyeket.” (1Kor 9,19–22)

⁹ „Mindezt pedig az evangéliumért teszem, hogy én is részesztárs legyek abban.” (1Kor 9,23)

¹⁰ „Minden technika jöhet, amíg közelebb visz Istenhez.” Ezzel a címmel írt tájékoztató és tájékoztató cikket Balogh Gergő szegedi újságíró. Számos érdekes megállapítása között a jelen idézet abba a bekezdésbe tartozik, amely ezt a címet viseli: „Szív nélkül nem megy” (BALOGH 2023).

„Virtuális ünnepség, az agyamba ültették a csipet” – szól a Csajod nevű együttes százezrek előtt népszerű száma. Kegyetlen keserűséggel vall az „ember.2” vagy már az „ember.3” (MI) életérzéséről. A kereszténység ezzel szemben vallja, hogy minden eszköz válhat átokká, de áldássá is, ha jóra, az Istennel való kapcsolatra, a hozzá vezető út járhatóbbá tételére használják. Ez pedig igaz lehet a keresztény hit gyakorlására, az imádságra, az igehirdetésére, a misszióra és az ünneplésre.

(Az ördögi vonatkozásokról, a teljes és brutális szereptévesztésről – amikor az ember teremtvé akar lenni, s megteremti az eddigiek mását és az új embert, hiszen az ember tulajdonképpen egy adathalmaz, akkor már csak egy lépés, hogy megteremtse magának a digitális istent – itt most nem tudunk értekezni. Az ateizmus és a materializmus kigyója már a saját farkába harap.)

Az imádság virtuális teret teremt

„Még mielőtt internet vala, már évezredek óta működék az imádság...” Az imádság világháló jellege egyidős az emberiséggel, tudatos közösségi használata egyidős a kereszténységgel. A kettő együtt igaz. Az embereket összekötötte a közös odafordulás a végső valóság, az istenség, a Mindenható felé. A tudatos közösségi használata pedig – természetesen őszövétségi gyökerekkel – a keresztény gyülekezet életformájává vált. Az apostolok cselekedeteiről szóló könyv jelzi, hogy a keresztények napi összegyülekezésének az egyik célja a közös imádság volt.¹¹

Elgondolkodtató tény, hogy az analóg közösségek mellett a virtuális közösségek is élnek az imádság hálózatának ezzel az új formájával. Aktuális imaszándékok és általános dicsőítő vagy közbenjáró imák köré alakulnak csoportok. A közösségi médiumok imádságok sokaságát hordozzák, ezáltal tömegeket bekapcsolva az imádság vérkeringésébe. Joggal állíthatjuk hát, hogy a virtuális tér mint a hálózatos kommunikáció helye nagy szolgálatot tesz Isten és ember kapcsolatában. Ezért az egyháznak ezt a csatornát érdemes tudatosan, intenzíven használni.

Elgondolkodtató, ugyanakkor számomra idegen ötlet a mesterséges intelligenciát megfelelő be tanítása után imádságírásra használni. Visszásságát az adja, hogy csupán az emberi tudásból (annak persze hatalmas, világszintű tárházából) meríthet, de csak szimulálni tudja azt a kapcsolatot, amely az imádság belső szobájában születhet meg a mennyei Atya és gyermeke között. Így azután a személyes kapcsolat, kötődés és közösség élménye marad el – az imádság lényege.

Az egyház tradicionális formái

Az egyház tradicionális formái mind-mind közösségi formák. A kereszténység lényegéhez tartozik a közösség. A keresztény élet kulcsfontosságú faktora a más keresztény hívekkel való közösség és közösségvállalás. A hit és a hívő élet nem magányos műfaj. Jézus ígérete az evangéliumok szerint arra biztatja az egymással találkozó híveket, hogy ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az ő nevében, ott van ő is.¹² Isten népe létének kulcsszava az összegyülekezés volt az Őszövétség tanúsága szerint.¹³ Isten gyermekei,

¹¹ „Ők pedig kitartóan részt vettek az apostoli tanításban, a közösségben, a kenyér megtörésében és az imádkozásban.” (ApCsel 2,42)

¹² „Mert ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük.” (Mt 18,20)

¹³ A Második törvénykönyvben, a Deuteronomiumban az „összegyülekezés napjáról” is szó van: 5Móz 18,16.

akik Istent Atyának vallják, ezáltal egymáshoz tartozó testvérek lesznek. A hitmegélés, így az ünneplés is elsősorban közösségben történhet. Erre pedig legfeljebb részben alkalmas a virtuális közösség. Az emberhez méltó ünneplés testközelen zajlik, amelyhez hozzátartozik a látáson, halláson túl az érintés is.

A nem működő közösség önmagában kritika (például a taszító közösség – az üresség, a hiteltelenség, a ridegség, netán a szeretetlenség okán). Hadd idézzek egy bonni konferencián elhangzott gondolatot: „A digitalizáció az istentiszteletek formáját is meg fogja változtatni. A virtuális terek is valóságos terekké váltak, a formák igazi, új lehetőségeket nyújtanak, és otthont adhatnak azok számára, akik a gyülekezetben nem érzik ezt.”¹⁴ A testközeli találkozásból menekülők, a közösségben rossz tapasztalatokat szerzők jogosan menekülnek a virtuális tér személytelenségébe? Ezen is gondolkodjon el a fészekmeleget nem mindig kínáló mai egyház vagy a valóságos befogadást nem gyakorló kereszteni közösség. A virtuális valóság sokak számára lehet egyfajta menekülési útvonal?

Liturgia a virtuális térben

Mi a liturgia? Erre az egyszerűnek látszó kérdésre gyorsan megérkeznek a hagyományos válaszok. A liturgia Isten jelenlétében zajló, az Isten aktivitásával és főszereplésével zajló közösségi alkalom. Isten szolgál nekünk, mi erre válaszolunk figyelmünkkel, hallgatásunkkal, imádságunkkal, énekünkkel, esetleg más tanúságtételünkkel. A liturgia találkozás. Létrejöhet-e ez a találkozás a virtuális térben? – kérdeztük az imént. Igeliturgia igen, szentségi liturgia nem. Ilyen egyszerű, ilyen egyértelmű a – provokatívnak szánt – válaszom. Mise- és úrvacsoraközvetítés a virtuális térben vagy közvetítve kivételesen igen, a normál élet szerint nem. A kivételes vagy inkább szükségshelyzet pedig nem normális, nem természetes, nem teljes. Azaz csak emlékeztető lehet az élményre, és nem maga az élmény.

Nem adhatjuk fel az emberi találkozást. Nem adhatjuk fel a személyes, közös imádságot – az imádság összekapcsol, nem magánügy. Nem adhatjuk fel az istendicséret közösségi formáját – hiszen a mennyei és földi istentisztelet lényege a közös adoráció.

Ennél azonban többről van szó. Isten és az ő szava elválaszthatatlanok egymástól. Csak két bibliai illusztráció: Genézis 1: megteremtette a világot – szavával. Szólt, hogy legyen, és lett. Isten szava hatékony szó.¹⁵ Ézsaiásnál pedig bejelenti: „nem tér vissza hozzám üresen.”¹⁶ De az Ige testté lett. S itt érthetjük meg témánk lényegét.

A virtuális térben való istentisztelet legnagyobb kérdése az, hogyan gondolkodunk az *incarnatio*-ról. Az Ige testté lett – írja János evangélista evangéliumának prologusában –, és közöttünk lakozott (Jn 1,1–12). A tanítványok – akiknek koszos lábát megmosta és megtörölte – az asztalához telepedtek, szájukba vehették a Mester kezéből adott kenyeret és bort. Személyes élmény, tapasztalat. „Ez az én testem”, hangzott közben. Egyszeri, páratlan találkozás. De a keresztre induló Jézus még azt is hozzátet-

¹⁴ Az *Evangelikus.hu* hírt adott egy 2021 januárjában zajlott bonni evangélikus tanácskozásról, amely az egyház digitalizációs esélyeiről szólt. A kérdés és kihívás továbbra is fennáll, hogy hogyan lehet az emberek közötti kapcsolatot megvalósítani. „[A pandémia után] felmerült, hogy az online istentiszteleteket jó lenne továbbra is fenntartani mint kiegészítő lehetőséget, vagyis az egyház legyen a digitális térben is jelen úgy, hogy a gyülekezetek integráló szerepét segítse.” <https://www.evangelikus.hu/hireink/nagyvilag/nemet-teologusok-az-egyhaz-digitalizalasi-eselyeirel-konzultaltak>.

¹⁵ Nem véletlenül fogalmaz a Zsidókhoz írt levél szerzője úgy, hogy az Isten igéje élő és ható/hatékony (4,12).

¹⁶ „Ilyen lesz az én igém is, amely számból kijön: nem tér vissza hozzám üresen, hanem véghezviszi, amit akarok, elérni célját, amiért küldtem.” (Ézs 55,11)

te: „*ezt cselekedjétek az én emlékezetemre!*” Az emlékezés a Szentírásban a jelenvalóvá tétel. Jelenvalóvá pedig úgy lesz, hogy Jézus, aki maga konszekrál, hallatja a mondatot: ez az én testem és vérem. A Genézreti-tó partján kérdezi: „*Fiaim, nincs valami ennivalótok?*” S az egyház népe azóta is Jézus asztalához, az oltárhoz ül, és átéli Jézus jelenlétét, hiszen ő mondja: ez az én testem. És a kenyér az ő testévé és a bor Jézus vérévé lesz. A jelen lévő közösség tagjai között a jelen lévő Út. Dietrich Sagert felteszi a kérdést: lehet-e ez a megisméltetésben való emlékezés valóságos tapasztalattá? (SAGERT 2022, 111. o.)

Prédikálni lehet úgy, sőt kötelező úgy, ahogy Pál apostol tette: Nem úgy állítottuk szemetek elé Jézus Krisztust, mint keresztre feszítettet? (Gal 3,1) Károli úgy fordítja: mintha ti közöttetek feszítették volna meg. De kenyeret kézbe adni, bort szájba adni nem lehet látszólag, csupán verbálisan. Két évezred kereszténysége tanúskodik arról, hogy Krisztus jelenléte a kenyérben és a borban – kézzel fogható, szájjal ízelhető – tapasztalati valóság. Ehhez valóságos térre, a személyes találkozás terére van szükség.

Jelképes megemlékező cselekedetek egész sorát ismeri a liturgiátörténet – csak gondoljunk a keresztségünkre való megemlékezésre vagy a szenteltvíz sokféle használatára. Az eukharisztia, az úrvacsora azonban nem jelkép, nem szimbólum, hanem valóságos jelenlét. Ha nem tudunk személyesen élni vele, akkor *nincs, ami helyettesítheti*.

A tanulmány készítése közben, hosszas és nagy vívódások közepette a húsvéti történet járt a fejemben. Annak sok-sok részlete releváns témánk szempontjából. S ebben a világ legizgalmasabb történetében élet-halál kérdésről van szó. Az emberi életről és az emberi halálról, az isteni életről, az Isten haláláról és a kiteljesedő életről, a feltámadás utáni állapotról. A tudósítások kemény fogalmazása húsról, vért izzadásról, vérről, fájdalomról, szenvedésről, érintésről és kinszenvedéssel bekövetkezett valóságos halálról szól. A testet érinteni lehet, megfogni s még sírba is tenni. De azzal vége. Már csak emlékek maradtak!?

A feltámadás után, a húsvét reggeli döntő változás után a Mester megérintható, s a kérdésekkel teli, tapasztalni vágyó, élményt kívánó Tamás is megérinthette a Feltámadottat, sőt a tanítványokat a tónál vendégül látó feltámadott Krisztus együtt evett a tanítványokkal.

Hasonló helyzetben vagyunk, mint a húsvéti történetben Mária az Atyához való felmenetel előtt a Jézussal való párbeszédben. „*Ne érints engem*” – hangzik a sírból kilépő Úr szava (Jn 20,17). A teológusokat annyira foglalkoztató „már igen és még nem” témája végigkíséri egész életünket.

A keresztény élet nem érintőképernyős műfaj. A személyes kapcsolat Istennel megköveteli a testközelséget. A teremtő ige meghallását és a testté lett Ige valóságos magunkba fogadását.

Worship 2.0

The Issue and Reality of Presence and Virtual Worship

- **At the turn of the 20th and 21st centuries, rapid electronic development began to permeate everyday life – and soon made its way into the life of the Church as well. The pandemic era – by necessity – accelerated the advancement of communication tools that proved effective for isolated community life. During the time when churches were closed, online worship services raised numerous theological questions that have remained relevant even after the end of the pandemic. This paper deals with the questions of virtual reality, the presence of the church in virtual space, and the presence of human and divine reality. The world, and the church within it, is experiencing a paradigm shift that is unprecedented in history. The opportunities and**

dangers of this shift are prompting the church to respond to questions about prayer, preaching, and liturgy in virtual space.

Keywords: epochal change / virtual space / digital theology / real presence / online worship

Felhasznált irodalom

- AIKEN, Mary 2020. *Cyber-csapda. Hogyan változtatja meg az online tér az ember viselkedését?* Ford. Török Csaba. Harmat – Új Ember Kiadó, Budapest.
- BALOGH Gergő 2023. Minden technika jöhet, amíg közelebb visz Istenhez. *Telex*, 2023. március 19. <https://telex.hu/belfold/2023/03/19/egyhazi-hittan-mesterseges-intelligencia>. (Megtekintés: 2024. július 27.)
- BAYREUTHER, Rainer 2023. *Der digitale Gott. Glauben unter technologischen Bedingungen*. Claudius Verlag, München.
- BECK, Wolfgang 2019. Pastorale Herausforderungen in einer „Kultur der Digitalität“. *Anzeige für die Seelsorge*, 15. évf. 2. sz. 5–7. o. Web: <https://www.herder.de/afs/hefte/archiv/2019/2-2019/pastorale-herausforderungen-in-einer-kultur-der-digitalitaet-eine-chance-zum-aufbruch/>. (Megtekintés: 2024. július 27.)
- BECK, Wolfgang – NORD, Ilona – VALENTIN, Joachim (szerk.) 2021. *Theologie und Digitalität. Ein Kompendium*. Herder Verlag, Berlin.
- CSEPELI György 2020. *Ember 2.0. A mesterséges intelligencia gazdasági és társadalmi hatásai*. Kossuth Kiadó – Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Budapest.
- DANZ, Christian 2021. Christus und seine Medienkörper. In: Wolfgang Beck – Ilona Nord – Joachim Valentin (szerk.) 2021. *Theologie und Digitalität. Ein Kompendium*. Herder Verlag, Berlin. 402–406. o.
- DEEG, Alexander 2024. In Gottes Namen. 20 Fragen und Thesen zur Zukunft evangelischer Gottesdienste in metamodernen Zeiten. *Pastoraltheologie*, 113. évf. 6. sz. 227–248. o.
- DESSEWFFY Tibor 2019. *Digitális szociológia. Szociológiai képzelet a digitális korban*. Typotex, Budapest.
- DIDI-HUBERMANN, Georges 1999. *Was wir sehen, schaut uns an. Zur Metapsychologie des Bildes*. Fink Verlag, München.
- HARARI, Yuval Noah 2022. *Homo Deus. A holnap rövid története*. Ford. Torma Péter. Animus Kiadó, Budapest.
- HÖRSCH, Daniel 2024. *Digitale Communities. Zur Followerschaft von christlichen Influencer:innen*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- JANSEN, Ludger – KLEIN, Rebekka A. (szerk.) 2022. *Seele digital. Mind Uploading, virtuelles Bewusstsein und Auferstehungshoffnung*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg.
- JUNG, Volker 2018. *Digital Mensch bleiben*. Claudius Verlag, München.
- KAJ-FU, Li – CSIU-FAN, Csen 2022. *Mesterséges intelligencia 2041. Tíz vízió a technológiai és emberi kapcsolatokról*. Ford. Kozma Dániel. HGV Könyvek, Budapest.
- LINDER, Simon 2023. *Eine Streitende Kirche in digitaler Gegenwart. Warum eine Theologie der Digitalität nach Synodalität und Streitkultur verlangt*. PhD-disszertáció. Tübingen University Press, Tübingen. Web: https://publikationen.uni-tuebingen.de/xmlui/bitstream/handle/10900/140940/Linder%20c%20Simon_Eine%20streitende%20Kirche%20in%20digitaler%20Gegenwart.pdf. (Letöltés: 2024. július 26.)
- MIKLYA LUZSÁNYI Mónika 2019. *Mit tegyek a kutyüre kattant gyerekekkel?* Scholar Kiadó, Budapest.
- NORD, Ilona – SCHLAG, Thomas 2024. *Kirche in der Kultur der Digitalität. Dynamiken – Suchbewegungen – Transformationen*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. (Forum Theologische Literaturzeitung 40.)
- SAGERT, Dietrich 2022. *Wo bin ich, wenn ich vor dem Bildschirm bin? Liturgisch-ästhetische Untersuchungen*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- SZABÓ Lilla 2018. Virtuális teológia és digitális teológus? A teológiai oktatás kihívásai és megújulási lehetőségei az információs társadalomban. *Confessio*, 42. évf. 3. sz. Web: <http://confessio.reformatus.hu/v/455/>. (Megtekintés: 2024. július 26.)